

معرفی نسخه خطی تذکرة الشعراى محفوظ در کتابخانه وزیرى یزد^۱

دکتر سیدمحمدباقر کمال‌الدینی عزآبادی^۲

دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور یزد

نجمه احمدی بغدادآبادی^۳

کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور یزد

چکیده

رویکرد اصلی مقاله حاضر این است که یکی از میراث‌های ادبی زبان و ادب فارسی، یعنی تذکرة الشعرا، را به دستداران فرهنگ و ادب معرفی کند و گردوغبار گذشت زمان و بی‌توجهی اهل ادب را از چهره آن بزدايد و با ارائه گزارشی از ساختار و محتوای آن، گامی هرچند کوتاه، در زنده نگه داشتن یکی از آثار گرانسنگ عرصه زبان و ادب فارسی بردارد. نسخه خطی این کتاب در بخش نسخ خطی کتابخانه وزیرى یزد به شماره ۲۶۰۴ نگهداری می‌شود و فاقد نام کاتب و تاریخ کتابت است. تذکرة الشعرا کتابی در شرح احوال شعراى متقدم، متأخر و همعصر مؤلف است و در یک مقدمه، هفت طبقه و یک خاتمه نوشته شده است. بعد از تحقیق و بررسی مشخص شد که این دست‌نویس، نسخه‌ای دیگر از تذکرة الشعراى دولت‌شاه سمرقندی است که تاکنون ناشناخته مانده است. در این مقاله سعی شده

تاریخ پذیرش: ۹۶/۷/۲۳

۱ تاریخ وصول: ۹۶/۴/۱۴

۲ kamaladdini@yahoo.com

۳ na.ahmadi7070@yahoo.com

است این اثر ارزشمند که تاکنون در کتابخانه وزیر یزد ناشناخته مانده بود، به سایر دستداران علم و ادب معرفی شود.

واژه‌های کلیدی

تصحیح، نسخه خطی، تذکرة الشعرا، کتابخانه وزیر، دولت‌شاه سمرقندی.

۱. مقدمه

نسخه‌های خطی بخشی از میراث فرهنگی یک جامعه و به‌منزله شناسنامه فرهنگی، تاریخی، ادبی و قومی یک ملت است. این نسخه‌ها آثار به‌جامانده بزرگانی است که در روزگار خود با حداقل امکانات و تحمل سختی‌ها و مشکلات فراوان، به گشودن درهای علم و دانش پرداخته‌اند. از این رو مرمت و تصحیح این آثار، اوج نهادن به هویت علمی و فرهنگی این مرزوبوم و نمایاندن عظمت روح بزرگانی است که قرن‌هاست دامن از هستی خویش برچیده‌اند، اما بهار اندیشه‌شان در لابه‌لای برگ‌های خزان‌زده نسخه‌های خطی بر جای مانده است.

بسیاری از این آثار، تاکنون بعد از گذشت قرن‌ها همچنان ناشناخته و در پرده‌ای از ابهام باقی مانده‌اند. بنابراین جا دارد که فرزندان هر جامعه‌ای با تصحیح و احیای این میراث مکتوب، باعث آشنایی نسل حاضر و آیندگان با هویت ادبی و فرهنگی جامعه شوند و از نابودی این آثار ارزشمند در گذر زمان جلوگیری کنند.

نگارنده در این مقاله، ضمن بیان مقدمه‌ای کوتاه در باب تذکرة الشعرا و با تبیین پاره‌ای اطلاعات درباره نسخه‌های تذکرة الشعرا در پی معرفی و اهمیت دست‌نویس تذکرة الشعرا در کتابخانه وزیر یزد وابسته به کتابخانه آستان قدس رضوی است که در مخزن کتب خطی کتابخانه وزیر یزد نگهداری می‌شود. امید است این مقاله به‌عنوان مقدمه‌ای بر ضرورت تصحیح انتشار این اثر مهم ادبی تلقی شود.

۲. روش تحقیق و جامعه آماری

روش تحقیق مبتنی بر روش کتابخانه‌ای و از طریق جمع‌آوری اطلاعات به صورت فیش و استفاده از نسخه‌هاست. نسخه خطی تذکرة الشعرا از کتابخانه وزیرى تهیه شده، سپس با استفاده از نسخه‌های خطی، به تصحیح و مقابله به روش التقاطی پرداخته شده است. در ضمن، جامعه آماری در این پژوهش را نسخه‌های تصحیح‌شده ادوارد براون، رمضانى و نسخه خطی تذکرة الشعراى محفوظ در کتابخانه وزیرى یزد تشکیل می‌دهد. ادوارد براون در سال ۱۳۱۸ هجرى، نسخه کامل تذکرة الشعرا را انتشار داد و قریب به اتفاق، همه نویسندگان و محققان از آن استفاده کرده‌اند و محمد رمضانى در سال ۱۳۳۸، با توجه به همین نسخه ادوارد براون، به تصحیح تذکرة الشعراى دولت‌شاه پرداخته‌اند.

۳. پیشینه تحقیق

با اینکه تذکرة الشعرا یکی از منابع مهم در ذکر احوال شاعران به شمار می‌آید، تاکنون در این زمینه پژوهش‌های فراوانی صورت نگرفته است. این تذکرة بسیار مشهور یک بار در اروپا به سعی و اهتمام ادوارد براون انگلیسى در سال ۱۳۱۸ و سه بار در هندوستان و سه بار در ایران به چاپ رسیده است. کتاب تذکرة الشعراى تصحیح محمد عباسى در ایران در سال ۱۳۳۷، تصحیح محمد رمضانى در سال ۱۳۳۸ و تصحیح فاطمه علاقه در سال ۱۳۸۵ منتشر شده است. همچنین رضایی در سال ۱۳۸۶، در مقاله‌ای با عنوان «تصحیح جدید از تذکرة الشعراى دولت‌شاه سمرقندى»، به نقد و بررسی تصحیح علاقه پرداخته است. اسباب تأسف است که در این زمینه تحقیق چندانی نشده و امید است پژوهشگران گام‌های مؤثری در این حیطه از علم و دانش بردارند.

۴. معرفی تذکرة الشعراى دولت‌شاه سمرقندى

تذکرة الشعراى دولت‌شاه سمرقندى پدیده‌ای اثرگذار در سرگذشت شعر و شاعران مطرح شده است. این تذکرة که از آثار مشهور و مهم ادبى دوره تیموریان است، برخلاف تصور

دولت‌شاه، نخستین تذکره در زبان فارسی نیست و سرآغاز و راهگشا در باب تذکره‌نویسی به شمار می‌آید.

تذکره‌الشعرا دومین کتاب معتبر فارسی است که در شرح احوال شاعران به طریق نظم تاریخی نوشته شده است (صفا ۱۳۷۲، ج ۴: ۵۳۳). تذکره‌الشعرا با دیباچه مؤلف آغاز می‌شود. پس از مقدمه‌ای در ذکر ده تن از شاعران عرب، شعرای پارسی‌گو به لحاظ تاریخی، به هفت طبقه تقسیم می‌شوند که آخرین طبقه به شعرای هم‌دوره دولت‌شاه اختصاص دارد (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۱۸: ۱۶). در این ضمن، به احوال پادشاهان حامی شعر و رویدادهای تاریخی نیز اشاره شده است. در خاتمه، شرح زندگی و مکارم هفت تن از بزرگان روزگار دولت‌شاه آمده و کتاب با «شطری از مقامات ابوالغازی سلطان حسین بهادر» (همان: ۵۴۱-۵۲۱) به پایان رسیده است و بنا بر تصریح مؤلف در خاتمه آن، در سال ۸۹۲ پایان یافته و به امیر علیشیر نوایی تقدیم شده است. «هذه التذكرة اقل عبادالله دولت شاه بن علاءالدوله بختیشاه الغازی السمرقندی اصلح الله شأنه فی ثامن عشرین شوال سنة اثنی وتسعين و ثمان مائة الهجرية النبوية المصطفوية الخاتمية...» (همان: ۵۴۱).

«دولت‌شاه اطلاعات مورد نیاز را از دیوان شاعران و کتاب‌های تاریخی گرد آورده و از شنیده‌های خود نیز سود جسته است. او تذکره خود را بر اساس تاریخ و دوره زندگی شعرا مرتب کرده و دربردارنده احوال نزدیک به ۱۵۰ شاعر نامدار متقدم، متأخر و هم‌عصر مؤلف است و علاوه بر آن اطلاعات کثیره دارد از تاریخ سلاطین ماضیه و دول خالیه به‌طوری که مقدمه و مدخل خوبی است از برای هرکسی که بخواهد این قسم معلومات را به هم برساند» (همان: ه- و).

تذکره دولت‌شاهی کتابی است سلیس العبارة و سبک نگارش در دیباچه کتاب، نه فنی و دشوار و نه ساده و مرسل است بلکه شیوه‌ای است برگرفته از هر دو؛ ولی نثر آن در نگارش احوال شاعران ساده و جذاب است و به‌گونه‌ای حالت روایی دارد چون در اغلب جاها از

ترکیبات «حکایت می کند، نقل است و...» استفاده کرده است و خواننده، خود را در بطن بعضی وقایع مجسم می کند.

تذکرة الشعراء به دلیل در بر داشتن شرح حال بسیاری از شاعران متقدم و معاصر مؤلف، اثری ارزنده است اما در زندگی نامه شاعران در چند مورد، مطالب دور از واقع نیز آمده که نشان دهنده ضعف پژوهش نویسنده است و در حقیقت از تنزل ادبی در این دوره و سطحی شدن تحقیق و تتبع ناشی می شود.

برای مثال، دولت شاه درباره اسدی نوشته است: «فردوس را دائم به نظم شاهنامه ارشاد و اشارت می کرده که کار به دست تو خواهد شد.» چنان که استاد ذبیح الله صفا اشاره کرده این مطلب ناشی از بی توجهی به سال وفات اسدی است. اسدی به سال ۴۶۵ ق وفات یافته و وفات فردوسی در حدود سال ۴۰۰ هجری است؛ بنابراین اسدی نمی توانسته استاد فردوسی باشد (صفا، ۱۳۷۲، ج ۴: ۵۳۳).

دولت شاه، جز نقل احوال شاعران، شعر آنها را نیز نقد می کند. او بنا بر سبک مورد پسند زمان خود، به طنطنه الفاظ و مضمون آفرینی و آرایه های لفظی توجه می کند و شعر را با این ملاک ها نقد و ارزیابی می کند. وی اشعاری را که فصیح و روان و پیراسته از تکلفات و صنایع باشند، تحسین نمی کند؛ چنان که ذکر تمامی قصیده «بوی جوی مولیان» رودکی را در تحمل تذکره نمی داند (دولت شاه سمرقندی، ۱۳۱۸: ۳۲).

دولت شاه چون در دوره انحطاط ادبی به سر می برده، در معرفی چند تن از شعرا از جمله حافظ، شاعری را دون مرتبه آنان دانسته و به فضایل دیگر آنان پرداخته (همان: ۳۰۲) و توجه نکرده است که تذکره او بر مدار شعر و شاعری است.

۵. نسخه های مربوط به تذکرة الشعراء دولت شاه سمرقندی

پس از شروع کتاب نویسی در ایران، نسخه های خطی بی شماری نگاشته شده است. تا پیش از رواج صنعت چاپ به همان شکل نسخه خطی بوده اند. نسخه های خطی جزء منابع

تاریخی، ادبی و جغرافیایی و... شمرده می‌شدند و تعداد زیادی از آن‌ها در اثر مرور زمان از بین رفته‌اند و تعدادی از کتاب‌هایی که اکنون چاپ شده‌اند، روزی به شکل نسخه خطی پنهان بوده‌اند و مصحح به تصحیح آن‌ها پرداخته است. کتاب *تذکرة الشعراء* دولتشاه سمرقندی از مهم‌ترین کتاب‌ها در شرح و احوال شاعران شمرده می‌شود. چندین نسخه خطی از کتاب *تذکرة الشعراء* به دست آمده که مصححان با استفاده از این نسخه‌ها به تصحیح کتاب *تذکرة الشعراء* پرداخته‌اند.

تذکرة الشعراء مرجع بسیاری از تذکره‌نویسان بوده و به سبب اهمیتی که در ذکر احوال شاعران داشته، بارها در هند، لاهور، لیدن و تهران چاپ شده است. برای نخستین بار نسخه‌ای از کتاب در بمبئی در سال ۱۳۰۵ توسط میرزا محمد ملک الکتاب به چاپ رسید که بسیار ناقص و مغلوط بود (همان: مقدمه).

در سال ۱۳۱۸ هجری، مطابق ۱۹۰۰ میلادی، ادوارد براون در لیدن نسخه کامل و مصحح آن را انتشار داد که بنا به نوشته ادوارد براون به غیر از چاپ بمبئی، سه نسخه خطی را که در کتابخانه دارالفنون کمبریج محفوظ است، پیش نظر داشته است. از این سه نسخه، یکی که علامت Add. 831 را دارد در سال ۹۷۹ق، دومی که علامت Add. 813 را دارد در سال ۱۱۰۴ق و سومی که علامت Oo. 6. 47 را دارد در سال ۹۸۴ق استنساخ یافت. پس از روی این چهار نسخه، متن کتاب را استنساخ نموده و هر جا که اختلافی بود، آنچه را که اصح به نظر می‌آمد، اختیار کرده است (همان: مقدمه ح).

ادوارد براون پیش از آنکه نسخه مصحح خود را به دست صاحب مطبعه بدهد، با چند نسخه خطی دیگر مقابله کرد؛ یکی از آن نسخه‌ها در سال ۹۸۰ق در جهرم فارس نوشته شد و هر جا که اشکالی و شبهه‌ای بود، با نسخه‌های دیگر که قدیم‌تر و صحیح‌تر بود، چه در لندن و چه در پاریس و چه در سایر جاها مقابله کرد (همان: ط، ی).

ادوارد براون نسخه کامل و مصحح *تذکرة الشعراء* را انتشار داد. در اروپا و هند و ایران، همه

به عظمت و سلامت این تذکره پی بردند. در قرن دهم به ترکی ترجمه و تلخیص شد (حاجی خلیفه، ۱۳۱۱: ج ۱، ستون ۳۸۸).

یک ترجمه ترکی آن را سلیمان فهمی با عنوان *سفینة الشعرا* در سال ۱۲۵۹ در استانبول چاپ کرد (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۱۸: ه). هامر - پورگشتال نیز آن را به آلمانی ترجمه و چاپ کرده است.

محمد عباسی در سال ۱۳۳۷ و محمد رضانی در سال ۱۳۳۸، *تذکرة الشعرا* را تصحیح و منتشر کرده‌اند. رضانی در سال ۱۳۳۵ شمسی که به فکر تجدید این کتاب افتاد، علاوه بر دو چاپ هند و اروپا سه نسخه خطی در اختیار داشت که بهترین آن‌ها در سال ۱۰۰۳ قمری نوشته شده و اسم کاتب در آن نوشته نشده و شباهت کاملی به نسخه چاپی اروپا دارد. رضانی توانسته است اصلاح زیادی از روی آن نسخه مزبور انجام دهد. نسخه دوم که به سال ۹۸۱ نوشته شد، به نسخه اولی از روی صحت نمی‌رسد با این حال کمک وافى به اصلاح کتاب کرد. نسخه سوم مربوط به سال ۹۸۸ بوده است (همان: مقدمه).

هرچند هر سه نسخه ادوارد براون، محمد عباسی و محمد رضانی ارزشمند است. فاقد اختلاف بین نسخ، همچنین تعلیقات و توضیحات است. بنابراین، چاپ مجددی از این کتاب همراه با بیان اختلاف نسخ و افزودن تعلیقات و توضیحات ضرورت داشته است.

فاطمه علاقه بر اساس همین ضرورت، این کتاب را به‌عنوان رساله دکتری و به توصیه محمدرضا شفیعی کدکنی تصحیح کرده و انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی در سال ۱۳۸۵، این تصحیح جدید را منتشر کرده است اما این کتاب اکنون در بازار موجود نیست و آخرین چاپ *تذکرة الشعراى* دولت‌شاه سمرقندی به‌اهتمام فاطمه علاقه بوده است.

چاپ علاقه علاوه بر پیشگفتار و مقدمه مصحح دربردارنده تعلیقاتی است که شامل شرح زندگی و احوال برخی از شعراى است که نامشان در طی تذکره آمده و مؤلف از چند سطر تا چند صفحه درباره آن‌ها توضیح داده است. علاوه بر این، فهرست بسیار مفیدی از کتاب‌شناسی

شعرای مطرح در تذکره آمده است. همچنین در بحث نمایه‌ها، نمایه اشخاص، قبایل، مکان‌ها و کتب نیز آمده است (رضایی، ۱۳۸۶: ۷۱). رضایی در مقاله‌ای با عنوان «تصحیح انتقادی تذکره الشعراى سمرقندی» به نقد و بررسی تصحیح فاطمه علاقه پرداخته و مسائلی را درباره مقدمه کتاب، روش تصحیح، متن تصحیح، تعلیقات مصحح، ترجمه ابیات عربی، کتاب‌شناسی، فهرست‌های اعلام و فهرست مندرجات به‌عنوان پیشنهاد مطرح کرده است.

به‌غیر از نسخه‌هایی که تاکنون از کتاب *تذکره الشعرا* به دست آمده، ادوارد براون، محمد عباسی، محمد رضانی و فاطمه علاقه از طریق مقابله این نسخ، به تصحیح و چاپ کتاب *تذکره الشعرا* پرداخته‌اند.

نسخه‌ای از کتاب *تذکره الشعراى دولتشاه سمرقندی* در کتابخانه وزیرى یزد وابسته به کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود که تاکنون کسی از این نسخه مطلع نبوده و نگارنده به معرفی و اهمیت این اثر ارزشمند می‌پردازد.

۶. محل نگهداری نسخه و مشخصات آن

نسخه خطی *تذکره الشعرا* در کتابخانه وزیرى یزد، به شماره ۲۶۰۴ و دارای ۱۳۳ برگ و در محل مخصوص نگهداری نسخه‌های خطی قرار دارد. این نسخه هیچ‌گونه آرایشی ندارد و فاقد اطلاعاتی درباره نام کاتب، تاریخ کتابت و هرگونه مهر و نشان است. مشخصات نسخه خطی حاضر، به‌طور کلی به‌قرار زیر است:

خط مختلف (انجام موجود: در حکمت از او استفاده نمودی)، عنوان و نشانه به‌شنگرف، دارای جدول زرو لاجورد کاغذ اصفهانی ۱۳۳ گ. ۲۱ س ۱۲×۱۸، جلد مقوایی، روکش کاغذ مشکی، عطف تیماج قرمز، درون کاغذ سفید ۱۷×۲۳/۵، اهدایی میرزا علی‌اکبر رئوف، شماره عمومی ۱۶۸۴۰، مشتمل بر حالت: افضل الشعرا امامی، جامی، ملک الشعرا ادیب صابر، حکیم سوزنی سمرقندی، سعید هروی، شمس‌الدین طبسی، فریداحول، حسن

اسفراینی، سید حسینی، امیر خسرو دهلوی، فرخواری، ابوالعلاء کیجوری، کاتبی تبریزی، بخاری، حسن سلیمی، امیر محمود بن امین، رودکی، کمال خنجری، ابوالفرج سنجری، منوچهر، صفی‌الدین قاسم، خواجه مجدالدین فارسی، مولانا علی شهاب، عسجدی، آذری، مسعود بن سعد سلمان، رشید و طواط، مختاری، سنایی، معینی، محمد بن حسام، جنونی، فرخی، امیر معزی، سیمین نیشابوری، جلال جعفر فرهانی، شیروانی، شرف‌الدین یزدی، لبید بن اسود بابلی، فرزددق، دعبل خزاعی، ابن رومی، حریری، ابوالفتح بستی، عبید زاکانی، سید جلال عضد یزدی، حسن کاشی، ابواسحاق شیرازی، صاحب بلخی متخلص به شریفی، طوسی، نظامی، روحانی، سعدی، ظهیر فاریابی، عبدالرزاق اصفهانی، محمد عبدالرزاق، سلمان ساوجی، قهستانی و... (شیروانی، ۱۳۵۰: ج ۴، ۱۳۶۱).

۷. آغاز و انجام نسخه وزیر

این نسخه با عبارت «هذا کتاب تذکرة الشعراء» و دیباچه‌ای بسیار کوتاه آغاز می‌شود. مؤلف پس از ستایش باری تعالی بیان کرده که در این رساله، *تذکرة الشعراء* اسامی مشاهیر عصر و زمان که از این عالم فنا به دار بقا رحلت نمودند، ذکر کرده است. این دیباچه مختصر در دیگر نسخه‌ها وجود ندارد و مشخص نیست که آیا این دیباچه کوتاه را دولت‌شاه سمرقندی نوشته یا کاتبی که *تذکرة الشعراء* سمرقندی را دست‌نویس کرده است.

نسخه خطی *تذکرة الشعراء* محفوظ در کتابخانه وزیر، با اینکه بدون تاریخ کتابت و نام کاتب است، به دلیل مشابهت قسمتی از مطالب با نسخه تصحیح‌شده ادوارد بروان مشخص شد که این نسخه، دست‌نویس دیگری از *تذکرة الشعراء* سمرقندی است، اما با تفاوت‌هایی در برخی از کلمات، و جابه‌جایی اکثر صفحات کتاب، افتادگی کلمات، شیوه رسم‌الخط و نبودن تعدادی از صفحات کتاب از قدمت این دست‌نویس خطی حکایت می‌کند.

مرتب کردن صفحات این دست‌نویس با اینکه بسیار سخت و مشکل بود، کاتب در بعضی

موارد در انتهای صفحه، اولین کلمه‌ای را که صفحه بعد با آن شروع شده، نوشته است که کمک مؤثری در پیدا کردن صفحات این دست‌نویس بود. همچنین کاتب از حاشیه کتاب به‌عنوان پاورقی امروزی استفاده کرده و بعضی از توضیحات و کلمات جاافتاده را در این قسمت آورده و در بیشتر موارد، از علامت اختصاری ۲ برای این کار استفاده کرده است. صفحه پایانی دست‌نویس کتابخانه وزیری با عبارت «در حکمت از او استفاده نمودی» تمام می‌شود که همان طوری که قبلاً اشاره شد، صفحات کتاب جابه‌جا شده و در واقع تذکرة الشعر/ به دعای پادشاه اسلام ختم شده است.

۸ ارزش و اهمیت دست‌نویس تذکرة الشعرای کتابخانه وزیری یزد

این نسخه خطی، مانند همه میراث‌های فرهنگی و زبانی دیگر این مرزوبوم، حاوی فواید گوناگونی است که اهم آن‌ها را به‌صورت زیر می‌توان تقسیم‌بندی کرد:

الف. از دیدگاه سبک‌شناسی و ادبی: این نسخه با اینکه فاقد تاریخ کتابت است، شواهد از جمله خط و نوع نگارش مشخص می‌کند که قدیمی است و می‌تواند در بررسی‌های سبکی آثار ادبی، حائز اهمیت باشد؛ به این معنی که با بررسی و تحلیل ویژگی‌های زبانی، فکری و ادبی می‌توانیم شاهد تعداد زیادی از واژگان، ترکیبات، تعابیر و... باشیم که حاکی از کهنگی و قدیمی بودن آن‌هاست. سبک نگارش این دست‌نویس در دیباچه کتاب نه فنی و دشوار و نه ساده و مرسل است، بلکه شیوه‌ای برگرفته از هر دو است، ولی نشر آن در نگارش احوال شاعران ساده و جذاب است. تطبیق آن با دیگر نسخه‌هایی که از کتاب تذکرة الشعرای دولت‌شاه به دست آمده، امکان ارزیابی و صحت و سقم را برای پژوهشگران فراهم می‌کند.

ب. از دیدگاه زبان‌شناسی: با مراجعه به این دست‌نویس می‌توانیم تا حدودی به میزان و کیفیت تغییرات زبانی در ابعاد مختلف صرفی، نحوی و واژگانی پی ببریم و دریابیم که زبان کهن و اصیل فارسی، چه نوع تغییراتی را تا امروزه پشت‌سر گذاشته است؟

شکی نیست که هریک از آثار خطی، در صورتی که تصحیح شوند، می‌توانند در شفاف‌سازی گوشه‌های تیره و مبهم این تحقیقات، نقش مؤثری داشته باشند؛ به این معنی که با افزون شدن نمونه‌های مورد بررسی، تعیین حدود تغییرات زبانی از دقت بیشتری برخوردار می‌شوند.

ج. از دیدگاه فکری و محتوایی: خوانندگان تذکره الشعراء دولتشاه، همگی آگاه‌اند که یکی از ابعاد مهم تذکره‌ها، علاوه بر اشمالشان به شعرا و آثار و احوالشان و انواع قالب‌های ادبی، بُعد تاریخی آن‌هاست که نقش بسیار مهمی در تاریخ‌نویسی دارد و کمک شایانی در صحت و سقم برخی جنگ‌ها و وقایع و شخصیت‌های تاریخی و سیاسی بر عهده دارند.

۹. نمونه‌هایی از مختصات زبانی، فکری و ادبی

در این قسمت، به ذکر نمونه‌هایی از مختصات زبانی، فکری و ادبی این دست‌نویس می‌پردازیم:

۹-۱. ویژگی‌های زبانی

نشانه‌های قدیم زبانی که در این دست‌نویس وجود دارد، بسیار زیاد نیست؛ کاربرد واژگان قدیمی و مهجور و ساختار صرفی کهن از آن جمله‌اند. همچنین استفاده از واژه‌های عربی، ترکیبات عربی و آیات قرآنی و احادیث، از دیگر ویژگی‌های زبانی این دست‌نویس است که در زیر به ذکر شواهدی از آن‌ها می‌پردازیم:

۹-۱-۱. حذف افعال به قرینه

«هلاک مستعصم که آخر خلفای عباسی است شهرت عظیم دارد و در تواریخ مذکور و بین

الناس مشهور.»

حذف «است» به قرینه.

۹-۱-۲. کاربرد افعال مهجور و قدیمی

«مردم خود کارهای بزرگ را ضبط نیارستند کرد»، «وصیت‌نامه نوشتندی آنگاه نزد او رفتندی»، لاجرم رعیت و لشکری از او نفور گشتند.»

۹-۱-۳. کاربرد ترکیبات عربی به صورت جمله معترضه (در اغلب موارد معترضه دعایی).
«این ضعیف را در حضيض خرابه طوس به اوج معموره دارالسلام بغداد، عمر بالله تعالی، کرم و بزرگی می نمایند.»

۹-۱-۴. کاربرد لغات عربی

«خواجه ایشان را به انواع اکرام و تلطف نموده.»

۹-۱-۵. کاربرد دو فعل در کنار یکدیگر

«بر سر سرای برآمد دید»، «چون به هوش بازآمدم خواستم»، به زیارت مولانا رفتند دیدند که در حجره مولانا بسته است.»

۹-۱-۶. کاربرد «فراز» به معنی بستن

«و چشم فراز کرد و جان به حق تسلیم کرد.»

۹-۱-۷. کاربرد افعال دعایی

«از این کردار بد بگرداناد.»

۹-۱-۸. آوردن «باء تأکید» بر سر افعال

«گوش و بینی شاد ملک آقا را ببریدند»، «خواجه چون از پیرمرد این سخن بشنید.»

۹-۱-۹. استفاده از آیه‌های قرآن و احادیث به صورتی که در بعضی موارد تنیده در جمله‌اند.

«این خیر بر جمیع خیرات شریفه اش شرف دارد قال النبی صلی الله علیه و سلم افضل

الاعمال سقی الماء باقی عمارات و خیرات این صاحب خیرات را به...»

۹-۲. ویژگی‌های فکری

ستایش باری تعالی و ذکر توحید، مدح پیامبر اکرم (ص)، منقبت خلفای راشدین، برتری

شعرا، مدح امیر علیشیر، ذکر ده تن از شعرای عرب، طبقات هفت‌گانه و ذکر هر طبقه به‌طور

جداگانه، ذکر اکابر و افاضل که در زمان دولتشاه روزگار به تحلی فضل و کمال ایشان آراسته است: عبدالرحمن جامی، امیر علیشیر، احمد سهیلی، خواجه افضل‌الدین محمد وزیر، خواجه عبدالله مروارید و خواجه آصفی و... ساختار فکری این تذکرة الشعراء را تشکیل می‌دهند.

۳-۹. ویژگی‌های ادبی

دولت‌شاه در تذکرة الشعراء خود، از آرایه‌های بدیعی و بیانی و فنون سخن‌پردازی متعددی همچون استفاده از انواع تشبیهات و در نظر گرفتن تناسب‌های لفظی و معنوی در گزینش واژگان و تعابیر در قالب انواع سجع و جناس و ایهام و ازدواج و کاربرد مجازی کلمات و استشهاد به آیات و احادیث و استفاده از صنایع تلمیح و آوردن اشعار متعدد فارسی و عربی و ترکی، به زیبایی و روایی بودن نثر افزوده است. در ادامه، شواهدی از آرایه‌های ادبی اثر بیان می‌شود:

۱-۳-۹. جناس

«آب جوانی از جوی دیگر است و دُرد دُرد پیری از خمخانه دیگر.» دُرد دُرد: جناس

ناقص حرکتی

۲-۳-۹. تنسیق الصفات

«پادشاه عالم عادل طاهر صاحب‌همت بوده.»

«پادشاه نیکومنظر و خوش‌خوی خوش‌طبع کریم...»

۳-۳-۹. ارسال المثل

«آب رفته به جوی باز آمد»، «پای ملخی نزد سلیمان بردن.»

۴-۳-۹. استعاره

«آن سرو خرامان را به بوستان جنت المأوی فرستاد.»

۵-۳-۹. تعبیراتی که از مرگ و مردن و بار سفر بستن از این دنیا بیان می‌شود، به گیرایی نثر

کمک کرده است.

«در ایام جوانی از این جهان فانی به ریاض جاودانی تحویل فرمود و خلایق از موت او در

ایران زمین بسیار اندوهگین شدند و خاک بر سر کردند...»
«در شهور سنه اثنی و سبعین و ثمانمائه کوبک حیات او از صعود بقایه هبوط فنا میلان کرد.»
«چون دعوت حق را لیبک اجابت گفت و از این جهان فانی و خاکدان ظلمانی رخت بقا به ریاض جاودانی برد.»

۱۰. نسخه‌های مورد استفاده در تصحیح

در تصحیح نسخه خطی *تذکره الشعراء* وزیری از دو نسخه خطی به شرح زیر استفاده شده که مشخصات آنها عبارت است از:

۱-۱۰. نسخه چاپی ادوارد براون انگلیسی

ادوارد براون معلم زبان فارسی در دارالفنون کمبریج در ممالک محروسه انگلستان بود که کتاب *تذکره الشعراء* امیر دولتشاه بن علاءالدوله بختیشاه الغازی السمرقندی را در تاریخ ۱۳۱۸ هجری مطابق ۱۹۰۰ میلادی تصحیح و به زیور طبع آراسته گردانید. او در تصحیح *تذکره الشعراء* یک نسخه چاپی و سه نسخه خطی محفوظ در کتابخانه دارالفنون کمبریج را پیش نظر داشته است که در اینجا به اختصار معرفی می‌شوند:

۱-۱۰-۱. نسخه چاپی *تذکره الشعراء* در سال ۱۳۰۵ در بمبئی، توسط میرزا محمد ملک الکتاب به چاپ رسید که بسیار ناقص و مغلوپ بود.

۱-۱۰-۲. نسخه خطی که علامت Add. 831 دارد، در سنه ۹۷۹ استنساخ یافت.

۱-۱۰-۳. نسخه خطی که علامت Add. 831 دارد، در سنه ۱۱۰۴ استنساخ یافت.

۱-۱۰-۴. نسخه خطی که علامت 00. 6. 47 دارد، در سنه ۹۸۴ استنساخ یافت.

ادوارد براون از روی این چهار نسخه، متن کتاب را تصحیح نموده و هر جا که اختلافی بود، آنچه را اصح به نظر می‌آمد اختیار کرده است، و پیش از آنکه نسخه مصححه خود را به

دست صاحب چاپخانه بدهد، با چند نسخه دیگر مقابله نمود که یکی از آنها در سال ۹۸۰ در جهرم فارس نوشته شد و هر جا که اشکالی و شبهه‌ای بود با نسخه‌های دیگر که قدیم‌تر و صحیح‌تر بود، چه در لندن و چه در پاریس و چه در سایر جاها مقابله کرد.

۲-۱۰. نسخه چاپی محمد رضانی در سال ۱۳۳۸

وی شش نسخه خطی و چاپی در اختیار داشته است: دو نسخه چاپی هند، و یک نسخه چاپی ادوارد براون و سه نسخه خطی به شرح زیر:

۱-۲-۱۰. بهترین و خوش‌خط‌ترین نسخه خطی در سال ۱۰۰۳ قمری است که اسم کاتب در آن نوشته نشده و شباهت کاملی به نسخه چاپی ادوارد براون دارد.

۲-۲-۱۰. نسخه خطی که به سال ۹۸۱ نوشته شده ولی مطالب آن نسبت به نسخه اولی از نظر درستی و صحیح بودن در مراتب پایین‌تری قرار دارد.

۳-۲-۱۰. نسخه خطی که به سال ۹۸۸ نوشته شده بود.

۱۱. برتری این تصحیح نسبت به سایر تصحیحات

ادوارد براون در سال ۱۳۱۸ هجری، نسخه کامل و مصحح *تذکرة الشعراء* را انتشار داد و قریب به اتفاق همه نویسندگان و محققان از آن استفاده و به آن استناد کرده‌اند. در تمام کتاب بیشتر از دویست غلط چاپی و املائی دیده نمی‌شود که از یک نفر خارجی که چنین کتابی را به چاپ رسانیده، قابل اغماض بلکه مستحق ستایش است و هنوز هم در ایران هم شاید نتوانند کتابی را برای اولین بار، به این جامعی به چاپ رسانند. کار او درخور تحسین و تقدیر است. این چاپ بسیار صحیح‌تر از چاپ‌های دیگر است. اما به جز غلط املائی فاقد تعلیقات و حاشیه‌ای است و محمد عباسی در سال ۱۳۳۷ و محمد رضانی در سال ۱۳۳۸ با توجه به همین نسخه ادوارد براون به تصحیح *تذکرة الشعراء* دولت‌شاه پرداخته‌اند. ولی متأسفانه علاوه بر همه اغلاط چاپ ادوارد براون بیش از هزار غلط واضح در آن چاپ هست. از میان

تصحیح محمد عباسی و محمد رضانی، تصحیح محمد رضانی اشتباه و غلط کمتری نسبت به چاپ محمد عباسی دارد. اما تصحیح محمد رضانی هم خالی از اشتباه نیست. برای نمونه می‌توان به مقدمه رضانی اشاره کرد که در صفحه «ب» سطر سوم تألیف تذکره دولتشاه را سال ۸۹۶ هجری نوشته، در حالی که سال ۸۹۲ هجری درست است. همچنین حاشیه و تعلیقات ندارد و عبارات عربی و آیات قرآن اعراب‌گذاری نشده‌اند. در اینجا فقط برای نمونه، به ذکر برخی موارد اشتباه در دو نسخه چاپی ادوارد براون و محمد رضانی پرداخته می‌شود:

- صد اقداح نوشین نوشش نیر زد به یک جرعه زهر تا خوشگوارس (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۱۸: ۱۳۱۹). خوشگوارس: خوشگوارش
- از اعمال ترکستان است ندای «یا أَيُّهَتَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ...» (همان: ۳۲۴). یا أَيُّهَتَا: یا أَيُّهَتَا
- در تاج الشیوخ چنین آورده است که چون سلطان محمود غزنین و خراسان را مستخلص ساخت (همان: ۳۴). تاج الشیوخ: تاج الفتوح
- در آن حال، هابیل مظلوم را قابیل می‌شوم بکشت (رضانی، ۱۳۳۸: ۱۸). می‌شوم: مشئوم
- مرا گویند ژن کن ژن که اندر دل هلاک آیی عروسک پر جهیزک به رز خانه طمطراک آیی (همان: ۳۵). ژن: زن
- در زمانش چون رویرانی نمی‌بیند اثر جغد از این وسواس و سودا می‌کند نوحه‌گری (همان: ۱۳). رویرانی: زویرانی

۱۲. نتیجه‌گیری

کتاب *تذکره الشعراء* دولتشاه سمرقندی از حیث توجه به جنبه‌های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی زمان شاعران، پیشگام است و دولتشاه سمرقندی برای اولین بار به این مسائل توجه کرده است و اگرچه پاره‌ای از مطالب مندرج در آن از روی حدس و گمان تخمین است، اگر

همین شرح حال‌ها هم نبود، گذشته ادبی ایران بر ما پوشیده می‌ماند. متأسفانه کتاب تذکرة الشعراء در پرده‌ای از گمنامی به سر می‌برد و پژوهش‌چندانی بر روی این کتاب صورت نگرفته است.

با در نظر گرفتن اهمیت شعر و شاعری و شرح حال زندگی شاعران، تصحیح نسخه خطی تذکرة الشعراء محفوظ در کتابخانه وزیر یزد، اثری مفید و قابل استفاده است. این اثر تصحیح می‌شود تا علاوه بر دور نماندن از دایرة ادبیات، به‌آسانی در دسترس علاقه‌مندان و پژوهشگران قرار گیرد و گرد فراموشی از رخسار آن برداشته شود. با تحلیل ویژگی‌های زبانی و نگارش نسخه خطی می‌توان به کهنگی و قدمت نسخه خطی وزیر یزد دست یافت. ویژگی‌های ادبی و کاربرد آرایه‌های ادبی در تذکرة الشعراء به‌وفور دیده می‌شود و دولت‌شاه ابیاتی را از شاعران آورده که در بردارنده آرایه‌های ادبی باشد و به‌گونه‌ای بر زیبایی و شیوایی کلامش افزوده است. در تذکرة الشعراء خلق ترکیبات تازه و نو کاربرد دارد. به‌طور کلی می‌توان کتاب تذکرة الشعراء را در سه قلمرو زبانی، ادبی و فکری بررسی و تحلیل کرد. فقدان تعلیقات، نامرتب بودن صفحات، آسیب‌دیدگی و پوسیدگی صفحات نسخه خطی کتابخانه وزیر یزد، ما را بر این داشت که تصحیح علمی تازه‌ای از این گنجینه ارزنده فراهم سازیم و دریچه‌ای به روی محققان در این امر مهم بگشاییم.

تصویر صفحه سوم و چهارم نسخه خطی وزیر

تصویر صفحه ۱۳۳ نسخه خطی وزیري

منابع

۱. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله (۱۳۱۱)، *كشف الظنون عن اسامی الكتب والفنون*، بیروت - لبنان: دار احیاء التراث العربی.
۲. دولتشاه سمرقندی (۱۳۱۸). *تذکرة الشعرا*، تصحیح ادوارد براون، چ ۱، لیدن: بریل.
۳. — (۱۳۳۸). *تذکرة الشعرا*، تصحیح محمد رضانی، چ ۱، تهران: خاور.
۴. — (۱۳۳۷). *تذکرة الشعرا*، تصحیح محمد عباسی، چ ۱، تهران: شاه‌آباد.
۵. رضایی، نرگس (۱۳۸۶)، «نقد و بررسی تصحیحی جدید از تذکرة الشعراى دولتشاه سمرقندی»، *کتاب ماه ادبیات*، شماره ۴: ۷۰-۷۳.
۶. شیروانی، محمد (۱۳۵۰)، *فهرست نسخه‌های کتابخانه وزیرى یزد*، ج ۴.
۷. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۲)، *تاریخ ادبیات در ایران*، چ ۹، تهران: فردوس.